

Universiteit Utrecht

Externaliserend probleemgedrag bij adolescenten na ouderlijke echtscheiding:

**De rol van leeftijd bij scheiding,
duur sinds scheiding en sekse**

Externaliserend probleemgedrag bij adolescenten na ouderlijke echtscheiding:

De rol van leeftijd bij scheiding, duur sinds scheiding en sekse

E.J.M. de Lange

Universiteit van Utrecht

Naam: E.J.M. de Lange - 3311031

Datum: 12-03-2012

Begeleidster: Mw. Dr. I. Van der Valk

Tweede beoordelaar: Dhr. Dr. Q.A.W. Raaijmakers

Masterthesis in het kader van Pedagogische wetenschappen - Orthopedagogiek - Jeugdzorg

VOORWOORD

Voor u ligt mijn masterthesis welke is uitgevoerd in het kader van de master Orthopedagogiek aan de Universiteit Utrecht. Ik heb mijzelf in de master gericht op het werkveld Jeugdzorg en aangezien mijn affiniteit ligt in het werken met adolescenten zult u de combinatie van deze twee dan ook terugvinden in deze thesis. Soms lacht het leven je toe en dat deed het even voor mij toen ik deel kon nemen aan het lopend onderzoek van Inge van der Valk naar ouderlijke echtscheiding, adolescenten en alles daaromheen. Haar onderzoek stond bovenaan mijn verlanglijstje van thesisonderwerpen. Aan het eind van dit onderzoek kan ik wel stellen dat het erg bijzonder is dat ik maar één gezin in mijn nabije familie heb die uit elkaar zijn gegaan. Typerend aan mij is dat ik graag meer wil leren over gebieden waar ik nog weinig kennis van heb. Echtscheiding was dit jaar dan ook mijn nieuwe topic. Het uitvoeren van dit onderzoek en het schrijven van deze thesis waren zeer leerzaam voor mij. Niet alleen in academisch opzicht, zeker ook op het persoonlijke vlak. Het onverwachts individueel schrijven van deze thesis heeft mij doen ervaren dat ik naast mijn praktische HBO achtergrond ook academische vaardigheden in huis heb. Gaandeweg dit onderzoek ben ik het schrijven van deze thesis en zelfs ook het doen van analyses steeds leuker gaan vinden. Hoe frustrerend het soms ook kan zijn om elke vraag te beantwoorden met een nieuwe vraag: ik dook graag nog dieper de literatuur in. Het onderzoek werd nog boeiender toen er enkele significante uitkomsten werden gevonden en er misschien wel een kleine aanvulling kon worden gedaan op de bestaande literatuur. Wie weet.

Natuurlijk heb ik dit onderzoek op eigen kracht uitgevoerd en heb ik tijdens het schrijven van deze thesis enkele latente vaardigheden tot bloei zien komen. Toch wil ik mijn dank uitspreken naar Inge van der Valk, mijn thesisbegeleidster die mij vanaf dag één stimuleerde om mijn angsten aan te gaan en de uitdaging van het zelfstandig schrijven van de masterthesis met beide handen aan te grijpen. Zij maakte het naast deze emotionele prikkel mogelijk om dit onderzoek in verkorte tijd uit te voeren door het strategisch inplannen van haar agenda. De juiste 'touch' in het geven van feedback hebben mij vertrouwen doen krijgen in mijn eigen vaardigheden. Tevens wil ik mijn dank uitspreken naar mijn ouders die mij hebben opgevoed tot een nieuwsgierig, leergierig, krachtig en doorzettend mens. Tot slot wil ik mijn partner bedanken voor het zijn van mijn steun en toeverlaat in tijden van afstudeerstress.

Lisanne de Lange

Utrecht, 5 maart 2012

ABSTRACT

Background: Previous research consistently showed a correlation between parental divorce and adolescents' externalizing behavior. It is unclear whether adolescent's age at time of divorce and time since divorce plays a role in explaining this correlation, since existing research on this topic shows inconsistent findings. **Purpose:** This study aims to examine differences between children from divorced and intact families regarding externalizing behavior. It also investigates the role of time since divorce, age at time of divorce, gender and age in explaining this connection for adolescents from divorced families. **Method:** Cross-sequential data collected in 2006, 2008 and 2011 is combined to generate a sample of 3625 selectively recruited high school students. **Results:** Adolescents from divorced families show significantly higher levels of externalizing behavior as compared to those from intact families. Next a significant correlation has been found between externalizing behavior and time since divorce, age at divorce and current age for adolescents of divorce. Higher rates of externalizing behavior were found for those who were younger at time of divorce, for those who are older now and for those whom parents divorced many years ago. Gender also plays a role in explaining the connection between divorce and externalizing behavior. Boys show more externalizing behaviour comparing to girls after divorce. **Conclusion:** Adolescents from divorced families on average show significantly more externalizing problems (i.e., more aggression and more delinquency) than adolescents from continuously intact families. Social workers should be alert for consequences that parental divorce has on children, even if the divorce took place many years ago.

Key words: parental divorce, family structure, gender, time since divorce, age, externalizing behavior.

SAMENVATTING

Achtergrond: Eerder onderzoek heeft het verband tussen ouderlijke echtscheiding en externaliserend gedrag bij adolescenten aangetoond. Onduidelijk is het of deze relatie wordt beïnvloed door factoren als de duur sinds scheiding en de leeftijd bij scheiding. **Doel:** Dit onderzoek tracht het verschil in de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten uit intacte en gescheiden gezinnen vast te stellen en kijkt tevens naar de rol van de duur sinds scheiding, leeftijd bij scheiding, sekse en huidige leeftijd bij het verklaren van de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten uit gescheiden gezinnen. **Methode:** Bestaande data vergaard in de jaren 2006, 2008 en 2011 zijn samengevoegd tot een steekproef van 3625 selectief geworven middelbare scholieren. **Resultaten:** Adolescenten rapporteren na ouderlijke echtscheiding gemiddeld meer externaliserend gedrag dan hun leeftijdgenoten uit intacte gezinnen. De mate van externaliserend gedrag hangt significant samen met de variabelen duur sinds scheiding, leeftijd bij scheiding, en huidige leeftijd. Meer externaliserend gedrag wordt vertoond wanneer de scheiding langer geleden is, de adolescent op het moment van scheiding jonger was en de adolescent nu ouder is. Sekse speelt tevens een rol in het verklaren van de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten uit scheidingsgezinnen. Jongens laten na echtscheiding gemiddeld meer externaliserend gedrag zien dan meisjes. **Conclusie:** Adolescenten uit gescheiden gezinnen vertonen gemiddeld meer externaliserend gedrag (i.e., meer agressie en delinquentie) dan adolescenten uit intacte gezinnen. Hulpverleners moeten alert zijn voor de gevolgen van echtscheiding voor het kind, ook als de scheiding langer geleden heeft plaats gevonden.

Trefwoorden: Echtscheiding, gezinsstructuur, sekse, duur sinds scheiding, leeftijd, externaliserend gedrag.

THEORETISCHE INLEIDING

Introductie

In 30 jaar tijd is het echtscheidingspercentage in Nederland toegenomen van 24% in 1980 tot 34,3% in 2009 (CBS, 2010). Het echtscheidingspercentage lijkt op dit moment met bijna 35.000 echtscheidingen per jaar stabiel te zijn: één op de drie huwelijken in Nederland eindigt. In Amerika loopt één op de twee huwelijken stuk (Amato, 2000; Lansford, 2009). Bij ongeveer de helft van alle echtscheidingen zijn kinderen betrokken (Singendonk & Meesters, 2002; Van der Valk & Spruijt, 2004). In 2010 zagen meer dan 35.000 Nederlandse kinderen hun ouders uit elkaar gaan (CBS, 2011). Op 18 oktober 2011 verscheen van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) een rapport over ontwikkelingen in het gebruik en kosten van de jeugdzorg. Kinderen uit gescheiden gezinnen blijken iets vaker bij de jeugd-GGZ en provinciale jeugdzorg terecht te komen dan kinderen uit intacte gezinnen (SCP; Pommer, Van Kemper & Sadiraj, 2011). Echtscheiding beïnvloedt het welbevinden van de gehuwden, en ook dat van de eventueel aanwezige kinderen (Amato, 2000). Ouderlijke echtscheiding heeft een negatief effect op de verdere ontwikkeling van het kind (Kelly & Emery, 2003), waarbij de negatieve invloed nog lang na de scheiding wordt waargenomen (Lansford, 2009). Kinderen uit scheidingsgezinnen hebben meer problemen en laten meer crimineel gedrag zien, dan kinderen uit intacte gezinnen (Van der Rakt, 2011). Onduidelijk is het of een ouderlijke scheiding leidt tot een overkomelijke ‘hobbel’ in de ontwikkeling van het kind welke zichzelf weer herstelt, of dat een scheiding leidt tot een leven lang vol moeilijkheden (Amato, 2000). Voorgaand onderzoek wees uit dat de leeftijd bij scheiding en de recentheid van de scheiding het effect van de scheiding op de ontwikkeling van het kind modereert (Hetherington, Bridges, & Insabella, 1998). Echter spreekt recenter onderzoek dit tegen (Burt, 2008). Tot op heden is onduidelijk of de mate van problemen bij kinderen afhankelijk is van de duur sinds de scheiding (Robbers et al, 2011).

Gezien het grote percentage echtscheidingen, is het van belang te weten wat de gevolgen zijn voor ‘scheidingskinderen’, zodat passende interventies ontwikkeld kunnen worden. In dit onderzoek zal worden nagegaan of ouderlijke echtscheiding van invloed is op de mate van externaliserend probleemgedrag bij adolescenten en of dit verband wordt beïnvloed door de leeftijd van het kind bij ouderlijke echtscheiding, de duur sinds de scheiding en de sekse van de adolescent. Onderstaand zal onderzoeksliteratuur besproken worden waarbij de gevolgen van echtscheiding voor het kind, echtscheiding en externaliserende gedragsproblemen, leeftijd, sekse en duur sinds scheiding aan bod komen.

Kind en echtscheiding: de gevolgen

In vele reviews en meta-analyses wordt echtscheiding geassocieerd met een vergrote kans op psychologische, academische en gedragsproblemen bij de kinderen (o.a. Amato, 2000, 2010; Kelly & Emery, 2003). Het verband tussen echtscheiding en problemen bij kinderen is vaak klein maar significant, met een groter effect voor externaliserende dan internaliserende problemen (Amato, 2001). Één van de huidige trends in echtscheidingsonderzoek is het ontkennen van een direct verband tussen echtscheiding en aanpassingsproblemen bij kinderen/jongeren: echtscheiding wordt als een proces gezien in plaats van als één moment in tijd, waarbij er binnen onderzoek ook aandacht is voor de aan scheiding gerelateerde factoren (Burt, Barnes, McGue, & Iacono, 2008; Coppens, 2010; Sentse, Ormel, Veenstra, Verhulst, & Oldehinkel, 2011). Causaal of niet, Amato (2001) constateerde in zijn herhaalde meta-analyse dat de gevolgen van echtscheiding voor kinderen over een decennium niet kleiner, maar juist groter waren geworden. Dit ondanks de toegenomen maatschappelijke acceptatie met betrekking tot echtscheiding. Echter, het grootste deel van de kinderen doorstaat de echtscheiding van hun ouders zonder al te veel problemen. Enkel een klein deel (zo'n 10 à 25 procent; Lansford, 2009) laat zowel op de korte als op de lange termijn problemen zien. Deze aanpassingsproblemen kunnen zowel direct, als pas na enige tijd na de scheiding zichtbaar worden (Amato, Kane, & James, 2011; Spruijt, 2009; Storksen, Roysamb, Moum, & Tambs, 2005). In zijn laatste artikel stellen Amato en collega's (2011) dat zelfs wanneer de ouders 'op een goede manier' scheiden, de kinderen er de gevolgen van ervaren: ongeacht hun leeftijd en geslacht kunnen de kinderen na ouderlijke scheiding aanpassingsproblemen ervaren (Amato, 2001; Sun, 2001). Dit onderzoek zal zich verder richten op de relatie tussen ouderlijke echtscheiding en externaliserende gedragsproblemen bij adolescenten.

Echtscheiding en externaliserende gedragsproblemen

Het laten zien van riskante gewoonten, lastig, afwijkend, antisociaal, (licht) delinquent en agressief gedrag, zijn kenmerken van externaliserend probleemgedrag (Spruijt & Duindam, 2005). Externaliserend gedrag neemt in de adolescentie toe, voornamelijk bij jongens, en neemt na het 20^e levensjaar weer af (Moffitt, 1993). Een zelfde ontwikkelingstraject voor gedragsproblemen is gevonden in onderzoek naar echtscheiding en externaliserend gedrag (Pagani, Tremblay, Vitaro, Kerr, & McDuff, 1998; Storksen, Roysamb, Holmen, & Tambs, 2006; Van der Rakt, 2011; Van der Valk, Spruijt, De Goede, Maas, & Meeus, 2005). In haar promotieonderzoek vat Van Peer (2007) samen dat kinderen na echtscheiding meer gedragsproblemen (c.q. externaliserende problemen) laten zien dan hun leeftijdsgenoten uit

intacte gezinnen. Kinderen uit scheidingsgezinnen plegen meer delicten, komen vaker in aanraking met de politie, roken vaker, drinken vaker alcohol en hebben meer aan alcohol gerelateerde problemen, gebruiken meer (illegale) drugs en marihuana, en worden vaker geschorst van school (o.a. Lansford et al., 2006). Gedragsproblemen waaronder agressie, antisociaal en delinquent gedrag (Amato, 2005; Coppens, 2010) en criminaliteit (Van der Rakt, 2011) worden ook door andere onderzoekers na ouderlijke echtscheiding waargenomen. Hetherington (1999) spreekt over het voorkomen van meer 'acting out' gedrag bij jongeren uit scheidingsgezinnen. Brown (2006) merkte op dat adolescenten meer delinquent gedrag en verminderde schoolmotivatie laten zien wanneer, na echtscheiding, hun één-ouder (moeder) gezin verandert in een stiefgezin. Ook Amato en Keith (1991) nemen meer externaliserende gedragsproblemen waar als reactie op ouderlijke echtscheiding en zowel bij jongens als bij meisjes wordt de aanpassing na scheiding negatief beïnvloed. Jongens lijken meer gedragsproblemen te vertonen dan meisjes na echtscheiding (Van Peer, 2007). Met name adolescente jongens hebben twee maal meer kans om delinquent te worden dan hun leeftijdgenoten uit intacte gezinnen. Ook gebruiken zij meer drugs (Haas, Farrington, Killias, & Sattar, 2004). Met betrekking tot meisjes stellen sommige onderzoekers dat bij adolescente meisjes de externaliserende problemen toenemen en de internaliserende problemen niet (Van der Valk & Spruijt, 2004), terwijl andere onderzoekers wel toename van internaliserende problemen bij meisjes vinden (Van der Valk, Spruijt, De Goede, Meeus, & Maas, 2004b), of geen toename vinden van externaliserend gedrag (Krohn, Hall, & Lizotte, 2009).

Het is interessant om te onderzoeken of de gevolgen van echtscheiding verschillend zijn voor jongens en meisjes. Het wordt voor bekend aangenomen dat, los van echtscheiding, externaliserende problemen vaker voorkomen bij jongens en internaliserende problemen vaker voorkomen bij meisjes (Spruijt & Duindam, 2004; 2005; Van der Valk, Spruijt, De Goede, Maas, & Meeus, 2004a). De volgende paragraaf zal dieper ingaan op de rol van sekse bij de gevolgen van ouderlijke echtscheiding.

Sekse en scheiding

In de onderzochte literatuur naar de verschil in de gevolgen van ouderlijke echtscheiding bij jongens en meisjes, worden er geen eenduidige resultaten gevonden. Af en toe worden er kleine sekseverschillen gevonden. Echter, de leidende meta-analyses over scheiding laten geen verschillen zien in het psychologisch welbevinden van meisjes en jongens na ouderlijke echtscheiding (Amato, 2001, 2010; Amato & Keith, 1991; Kelly, 2000; Lansford, 2009; Spruijt & Duindam, 2005). Ook onderzoek naar de globale gevolgen van

echtscheiding laat geen grote verschillen zien tussen jongens en meisjes (Spruijt & Duindam, 2004). De kans om beïnvloed te worden door de ouderlijke echtscheiding is voor mannelijke en vrouwelijke adolescenten gelijk (Amato, 2001, 2010; Sun, 2001). Amato (2001) vindt zowel voor meisjes als voor jongens effecten op al zijn onderzochte probleemgebieden, enkel voor jongens zijn de effecten iets sterker, op tenminste een paar probleemgebieden. Ook Coppens (2010) meent dat jongens over het algemeen sterker beïnvloed worden door ouderlijke echtscheiding dan meisjes, zowel op korte als op lange termijn (Sourander & Helstela, 2005). Wanneer er echter naar specifieke gevolgen van echtscheiding gekeken wordt, worden er vaak wél verschillen gevonden (Spruit & Duindam, 2004). Enkele onderzoekers vonden bijvoorbeeld dat jongens sterker reageren met externaliserend gedrag na een ouderlijke scheiding dan meisjes (Amato, 2005; Spruijt & Duindam, 2005). Amato (2001) vergeleek de onderzoeksresultaten van zijn meta-analyses uit 1991 en 2001. In 1991 constateerde hij dat jongens sterkere problemen ervoeren in de sociale aanpassing ten opzichte van meisjes. Tien jaar later, in 2001, vond hij echter dat jongens na echtscheiding meer gedragsproblemen lieten zien dan meisjes. Ander onderzoek laat zien dat meisjes pas op de langere termijn, bij het bereiken van de adolescentie, de invloed van de scheiding ervaren (Cherlin et al., 1991; Storksen et al., 2005; Van Peer, 2007). Zij worden bijvoorbeeld op jongere leeftijd seksueel actief (Spruijt & Duinman, 2005) en worden eerder moeder (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999). Onderzoek van Storksen en collega's (2006) liet zien dat jonge jongens na echtscheiding ernstigere externaliserende problemen vertoonden dan de meisjes, maar op 15-jarige leeftijd was dit sekseverschil verdwenen.

Van der Valk en collega's (2004b) stellen dat hoe jongens en meisjes op de ouderlijke scheiding reageren, beïnvloed wordt door de factoren om de scheiding heen, zoals ouderlijke ruzies of problemen in de ouder-kind relatie. Een andere factor die de relatie tussen echtscheiding en de mate van aanpassing bij het kind zou kunnen beïnvloeden, is leeftijd.

Leeftijd bij echtscheiding

Het weinige onderzoek naar de rol van leeftijd op het verband tussen echtscheiding en aanpassingsproblemen bij kinderen is niet eenduidig (Amato & Keith, 1991; Coppens, 2010; Storksen et al., 2005; Van Peer, 2007). Sommige studies concluderen dat het moment van de echtscheiding in het leven van het kind invloed kan hebben op de aanpassing van het kind (Haas et al., 2004; Hetherington & Stanley-Hagan, 1999; Singendonk & Meesters, 2002). De leeftijd van het kind kan ook samenhangen met specifieke gevolgen van de ouderlijke echtscheiding (Van der Valk et al., 2004a). Amato (2001) vond dat het meemaken van

echtscheiding op jonge leeftijd vaker tot schoolproblemen leidde en op oudere leeftijd tot meer psychische problemen leidde. Jonge kinderen en jongens hebben volgens enkele onderzoekers (Amato, 2001; Hetherington & Stanley-Hagan, 1999; Lansford et al., 2006) na ouderlijke echtscheiding meer kans op gedragsproblemen en een verminderd algeheel welbevinden (Spruijt & Duindam, 2005). Ook uit een grote Zweedse en Engelse studie werden de hoogste delinquentiescores gevonden bij personen die ouderlijke echtscheiding meemaakten toen zij tussen de 0-4 en de 10-14 jaar oud waren. De minste gedragsproblemen vonden zij in de groep van 5-9 jaar oud (Haas et al., 2004). Burt en collega's (2008) vonden echter, tegen verwachting in, geen effect van leeftijd op scheidingsgevolgen bij kinderen. Ook vonden zij geen verschillen in de gevolgen van recente (<5 jaar) en minder recente scheidingen. Hierna zal de invloed van de duur sinds scheiding verder worden besproken.

Duur sinds scheiding

Zoals de resultaten uit onderzoek naar sekse en leeftijd niet eenduidig bleken, zo geldt dit ook voor onderzoek naar de rol van de duur sinds scheiding op de aanpassingsproblemen bij adolescenten. Deze zijn óf minimaal en/of niet eenduidig. Doorgaans wordt verondersteld dat de gevolgen op korte termijn (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999), in de eerste twee jaar na echtscheiding, het grootst zijn (Amato & Keith, 1991). Daarna lijken de gevolgen af te nemen (Van der Valk & Spruijt, 2004; Van der Valk et al., 2004b; Van Peer, 2007). De problemen kunnen echter over tijd ook erger worden (Amato, 2005; Storksen et al., 2005) en doorlopen tot in de volwassenheid (Spruijt & Duindam, 2005). Het komt voor dat kinderen die zich eerst goed aangepast leken te hebben, pas na enkele jaren problemen laten zien (Storksen et al., 2006; Van der Valk et al., 2005). Nederlands onderzoek wees uit dat adolescenten en (jong)volwassenen nog jaren na de scheiding internaliserend en externaliserend probleemgedrag lieten zien (Van der Valk et al., 2004a). Ook Coppens (2010) vond in haar studie geen afname van de gedragsproblemen over tijd. In onderzoek wordt er vaak gesproken over de 'timing' van de scheiding. Tweeling- en adoptiestudies worden uitgevoerd (o.a. Burt et al., 2008) om na te gaan of een scheiding tijdens of voor het leven van de adolescent een andere uitkomst geeft. Dit blijkt niet het geval te zijn, waaruit geconcludeerd wordt dat het meemaken van een ouderlijke scheiding bepalend is voor het ontwikkelen van delinquent gedrag. Burt en collega's (2008) vonden tevens geen effect met betrekking tot de duur sinds scheiding op de mate van delinquentie bij adolescenten.

Gezien de onduidelijkheid over de relatie van ouderlijke echtscheiding met externaliserend probleemgedrag en de rol van sekse, leeftijd en duur sinds scheiding, zal dit onderzoek zich hier verder op richten.

Dit onderzoek

Dit onderzoek zal zich eerst richten op het vaststellen van verschillen in de mate van externaliserend gedrag bij kinderen uit gescheiden als intacte gezinnen. Verwacht wordt dat kinderen uit gescheiden gezinnen meer externaliserend probleemgedrag laten zien dan kinderen uit intacte gezinnen (Amato & Keith, 1991). Onderzoeksvraag A luidt: Is er een verschil in de mate van externaliserend probleemgedrag bij kinderen uit gescheiden en intacte gezinnen?

Vervolgens wordt gekeken of de leeftijd van het kind samenhangt met de mate van het externaliserende probleemgedrag bij kinderen uit gescheiden gezinnen. De literatuur is niet eenduidig over deze samenhang (Amato & Keith, 1991). Daarna zal onderzocht worden of de sterkte van het verband tussen echtscheiding en probleemgedrag bij het kind verandert afhankelijk van de duur van de scheiding. Hierbij wordt er gekeken naar de duur sinds scheiding, de huidige leeftijd van het kind en de leeftijd bij scheiding. Verwacht wordt dat de effecten van echtscheiding direct na de scheiding het grootst zijn (Sun & Li, 2002) en dat kinderen met een jongere leeftijd op het moment van de scheiding meer last ervaren van de echtscheiding. Tenslotte zal gekeken worden naar sekseverschillen, waarbij verwacht wordt dat jongens meer externaliserend gedrag na scheiding laten zien dan meisjes (Amato, 2000). Over de rol van leeftijd bij scheiding bestaat nog onduidelijkheid (Hetherington et al., 1998). Onderzoeksvraag B luidt: Speelt de leeftijd bij scheiding, de duur sinds scheiding, sekse en de huidige leeftijd een rol bij de relatie tussen echtscheiding en externaliserend probleemgedrag?

Dit onderzoek hoopt een bijdrage te leveren aan de groei van kennis rondom de gevolgen van echtscheiding voor adolescenten en enkele factoren die daarmee gemoeid zijn. Enkel met de juiste kennis kunnen effectieve interventies worden ontwikkeld voor deze problematiek. Naast behandelprogramma's kan hierbij ook gedacht worden aan preventieve maatregelen, zoals voorlichtingsprogramma's en informatiebrochures voor ouders.

METHODE

Steekproef

Er is gebruik gemaakt van data uit een survey-onderzoek bij 3.713 scholieren in de leeftijd van 11 tot en met 17 jaar ($M = 13.62$, $SD 1,06$), waarvan 1821 jongens (49,1%) en

1891 meisjes (50,9%). Het opleidingsniveau van de scholieren varieert van VMBO, HAVO en VWO. Uit de reacties van de scholieren bleek dat 76,7% van de ouders gehuwd is (n = 2847), 3,3% ongehuwd samenwonend (n = 124) en 14,4% (n = 536) gescheiden is, 3,4% uit elkaar is gegaan na samenwonen (n = 128) en 2% een of beide ouders heeft verloren (n = 76).

Procedure

De in dit onderzoek gebruikte data bestaat uit een samengevoegd databestand van vragenlijsten welke in de jaren 2006, 2008 en 2011 zijn verzameld. De vragenlijsten zijn afgenomen (cohort-sequentieel onderzoeksdesign) bij leerlingen van vergelijkbare middelbare scholen verspreid door Nederland. De scholen zijn aselekt gekozen en de afname geschiedde telkens op dezelfde wijze. De afname is gedaan door studenten van de Universiteit Utrecht in het kader van de bachelorthesis, onder begeleiding van Dr. A.P. Spruijt, Dr. I.E. van der Valk en Dr. M.D. van Doorn. Na het sturen van een brief door de studenten en toestemming van de directie van de scholen zijn de vragenlijsten schriftelijk, door middel van zelfrapportage, bij de scholieren op school afgenomen in het bijzijn van de studenten. Er is gebruik gemaakt van de vragenlijst 'Scholieren en gezinnen, vragenlijst voor leerlingen' opgesteld door de Afdeling Jeugd en Gezin van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. De vragenlijst is samengesteld uit verschillende, al dan niet verkorte, gestandaardiseerde instrumenten en betreft vragen over jongeren, welbevinden en gezinssituatie. De vragenlijst bestaat uit 118 items welke op een likert-schaal beantwoord worden.

Meetinstrumenten

De data uit de afgenomen zelfrapportage vragenlijsten bevat diverse concepten. In dit onderzoek wordt slechts een deel van de beschikbare data gebruikt. Om uitspraken te kunnen doen over de externaliserende probleemgedragingen bij deze jongeren worden de concepten agressie en delinquentie onderzocht en als één factor samengevoegd.

Agressie

In de vragenlijst is een verkorte versie van de Direct and Indirect Aggression Scales (DIAS) gebruikt. De DIAS geeft scores op twee schalen, te weten de indirecte agressieschaal en de directe agressieschaal. De interne consistentie van de DIAS is goed (Björkqvist, Lagerspetz, & Osterman, 1992). In de afgenomen vragenlijst zijn 11 van de 23 items van de DIAS opgenomen. Elk item wordt ingevuld op een vier-puntsschaal welke loopt van 'nooit' tot 'heel vaak'. Een voorbeeld van een item uit de indirecte agressieschaal is: "Als ik boos of kwaad ben op iemand in mijn klas, dan ga ik slaan of schoppen." In dit onderzoek is de

Cronbach's alpha van de verkorte DIAS .88. De correlatie wordt niet vergroot wanneer er één of meerdere items worden verwijderd. Bij het analyseren zal gebruik worden gemaakt van het gemiddelde van de 11 items.

Delinquentie

In de vragenlijst is gebruik gemaakt van een verkorte versie van de door Baerveldt opgestelde delinquentie zelfrapportage lijst (Baerveldt, Van Rossem, & Vermande, 2003). Deze delinquentielijst geeft inzicht in de frequentie van verschillende soorten crimineel gedrag bij de adolescent. In de vragenlijst zijn 15 van de 23 items opgenomen. De jongere beantwoordt per item hoe vaak hij de handeling in de afgelopen 12 maanden heeft gedaan. Een voorbeeld is: "Een fiets gestolen", en "Met opzet iemand op straat, in de kroeg, of op school geslagen of geschopt". Elk item wordt ingevuld op een vier-puntsschaal (1: nooit, 2: één keer, 3: twee-drie keer, 4: vier keer of meer). De Chronbach's alpha van de in dit onderzoek gebruikte delinquentielijst is .89. De correlatie wordt niet vergroot wanneer er één of meerdere items worden verwijderd. Bij het analyseren zal een nieuwe variabele aangemaakt worden op basis van het gemiddelde van de 15 items uit de delinquentielijst.

Gezinsstructuur

De jongere maakt in de vragenlijst een keuze over zijn gezinsstructuur. Zijn de ouders getrouwd, ongehuwd samenwonend (cohabitatie), gescheiden of gescheiden maar eerder samenwonend (decohabitatie)? Ook is de keuze 'weet niet' mogelijk. Bij het uitvoeren van de analyses worden de mogelijkheden 'overleden' en 'weet niet' niet meegenomen. De beschikbare data zal worden omgepoold naar twee variabelen, te weten 'gescheiden' of 'intact', waarbij 'intact bestaat uit getrouwde en samenwonende ouders en 'gescheiden' bestaat uit gescheiden en niet langer ongehuwd samenwonende ouders. De variabele 'gezinsstructuur' is van nominaal meetniveau.

Analyseplan

Voor het starten met de analyses zal eerst de data gecontroleerd worden op typefouten en onmogelijke waarden en worden deze al dan nodig gecorrigeerd. Respondenten die minder dan 70% van de items hebben beantwoord van de constructen 'agressie' en 'delinquentie' worden uit het databestand verwijderd, evenals respondenten die geen waarde hebben ingevuld op 'seks' en 'leeftijd'.

In het methodedeel is te lezen hoe de schalen 'delinquentie', 'agressie' en 'gezinsstructuur' worden gemaakt. De betrouwbaarheid van de samengestelde schalen zal gecontroleerd worden. Tevens wordt onderzocht of de schalen 'delinquentie' en 'agressie

voldoende met elkaar samenhangen om ze om te poolen tot een totaalschaal voor externaliserend gedrag.¹ Na het samenstellen van de schalen zullen alle relevante variabelen ('seks', 'gezinsstructuur', 'leeftijd', 'duur sinds scheiding', 'leeftijd bij scheiding', 'agressie', 'delinquentie' en 'externaliserend gedrag') worden beschreven door middel van het weergeven van de steekproefgroottes, gemiddelden, standaarddeviaties, percentages, minimale en maximale waarden. Er zal worden gecontroleerd of er sprake is van een normaalverdeling. Bij een normaalverdeling zal er gebruik worden gemaakt van parametrische testen. Doormiddel van een t-test wordt bekeken of de jongens en meisjes significant verschillend scoren op externaliserend gedrag. Vervolgens zullen de onderzoeksvragen onderzocht worden.

Door middel van een variantie analyse (ANOVA) zal worden onderzocht of er een verschil is in de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten uit gescheiden en intacte gezinnen (onderzoeksvraag A). Deze wordt over de totale steekproef uitgevoerd.

Vervolgens worden een lineaire regressieanalyses gebruikt om vast te stellen of de mate van externaliserend gedrag (afhankelijke variabele) bij adolescenten uit gescheiden gezinnen wordt beïnvloed door seks, huidige leeftijd, duur sinds scheiding en leeftijd bij scheiding (onafhankelijke variabelen). Hiervoor wordt het databestand gesplitst in een steekproef met enkel respondenten uit 'gescheiden' gezinnen. Allereerst worden de vier variabelen apart in een eigen model gestopt waarna ze vervolgens samen in een model worden bekeken. Tot slot zal er in het resulterende regressiemodel worden nagegaan of er sprake is van interactie effecten tussen geslacht, leeftijd en duur sinds scheiding.

Er wordt een alpha van .05 aangehouden om de significantie van de testen te bepalen. Alle getallen zijn op twee cijfers na de komma afgerond.

RESULTATEN

Beschrijvende statistieken

In Tabel 1 worden de beschrijvende statistieken van 'seks' en 'gezinsstructuur' weergegeven (voor de totale steekproef en de steekproef gescheiden gezinnen). De totale steekproef (n = 3625) bestaat uit 1780 jongens (49,1%) en 1845 meisjes (50,9%). Van deze adolescenten komt 81,8% uit een intact gezin en 18,2% uit een gescheiden gezin. De steekproef gescheiden gezinnen bestaat uit 661 respondenten waarvan 331 jongens (47%) en 350 meisjes (53%).

---

¹ Als onderdrempel wordt een correlatie van >.40 aangehouden. De correlatie is .49 ($p = .00$).

Tabel 1

Beschrijvende statistieken van sekse in de totale steekproef

Variabele	Totale aantal respondenten			Respondenten uit gescheiden gezinnen		
	<i>n</i>	<i>percentage</i>	<i>M leeft</i>	<i>n</i>	<i>percentage</i>	<i>M leeft</i>
Totaal	3625	100	13.62	661	100	13.56
Jongens	1780	49.1	13.66	331	47	13.53
Meisjes	1845	50.9	13.58	350	53	13.59

M leeft = gemiddelde leeftijd

De steekproefgroottes, groepsgemiddelden en standaarddeviaties van de variabelen ‘leeftijd’, ‘leeftijd bij scheiding’, ‘duur sinds scheiding’ en ‘externaliserend gedrag’ worden weergegeven in Tabel 2 (steekproef gescheiden gezinnen; n = 661). In Tabel 3 worden de frequenties van ‘duur sinds scheiding’ weergegeven waarin zichtbaar is dat bijna de helft van de ouders vier jaar of langer geleden zijn gescheiden.

Tabel 2

Beschrijvende statistieken van leeftijd, leeftijd bij scheiding, duur sinds scheiding en externaliserend gedrag over respondenten uit gescheiden gezinnen

Variabele	<i>n</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Leeftijd	661	12	16	13.56	4.04	
Leeftijd bij scheiding	278	0	16	6.17	3.52	
Duur sinds scheiding	628	1	6	4.51	1.36	
Externaliserend gedrag	Totaal Externaliserend ¹	637	1	3.63	1.46	.43
	Gemiddeld Agressie	629	1	4	1.64	.54
	Gemiddeld Delinquentie	620	12	16	13.56	1.04

Noot 1: De schalen ‘Gemiddeld Agressie’ en ‘Gemiddeld Delinquentie’ zijn de gemiddelde scores van de respondent op deze gedragingen. De schaal ‘Totaal Externaliserend’ is het gemiddelde van de voorgenoemde twee schalen.

Vervolgens is met een T-toets over de totale steekproef nagegaan of de mate van externaliserend gedrag verschilt voor sekse. Gemiddeld genomen vertonen jongens (n = 1746; M = 1.51; SD = .41) meer externaliserend gedrag dan meisjes (n = 1821; M = 1.30; SD = .31). Dit verschil is significant (t = 17.20; df = 3565; p = .00).

Voordat er verdere analyses worden uitgevoerd, wordt eerst gecontroleerd of de respondenten die enkele items niet hebben ingevuld ('missing values') op externaliserend gedrag verschillen van de respondenten die wel alle items hebben ingevuld. Van alle respondenten uit gescheiden gezinnen ($n = 661$) hebben 24 (3.6%) geen waarde op 'externaliserend gedrag' ingevuld. Uit de data bleek dat de respondenten die niet hebben gescoord op 'externaliserend gedrag' niet significant verschilden van de respondenten die de items wel hebben ingevuld op de variabelen 'leeftijd', 'duur sinds scheiding', 'seksse' en 'leeftijd bij scheiding'.

Tabel 3

Frequenties van 'duur sinds scheiding'

Variabele	<i>Frequentie</i>	<i>Percentage</i>
1 dit jaar	29	4.4
2 vorig jaar	52	7.9
3 twee jaar geleden	46	7.0
4 drie jaar geleden	60	9.1
5 vier jaar of langer geleden	323	48.9
6 weet niet	118	17.9
Missing value	33	5.0
Totaal	661	100

Vershil tussen gescheiden of intacte gezinnen op externaliserend gedrag

Een One-Way between groups analysis of variace (One-Way ANOVA) is uitgevoerd om na te gaan of de mate van externaliserend gedrag afhankelijk is van de gezinsstructuur. Op basis van de onderzochte literatuur werd verwacht dat kinderen uit gescheiden gezinnen meer externaliserend gedrag vertonen dan kinderen uit intacte gezinnen. Er is een significant verschil gevonden ($ES = .01$; $\rho = .00$; $F(1,3566) = 21.19$) tussen de groepen 'intact' ($n = 2930$) en 'gescheiden' ($n = 637$). De effectgrootte van het model kan geïnterpreteerd worden als klein. Adolescenten uit gescheiden gezinnen rapporteren meer externaliserend gedrag ($M = 1.46$; $SD = .43$) dan adolescenten uit intacte gezinnen ($M = 1.39$; $SD = .36$).

De rol van sekse, leeftijd, duur sinds scheiding en leeftijd bij scheiding

Na het constateren van een significant verschil tussen de groepen ‘intact’ en ‘gescheiden’ op ‘externaliserend gedrag’, wordt met behulp van een lineaire regressieanalyse onderzocht of ‘sekse’, ‘leeftijd’, ‘duur sinds scheiding’ en ‘leeftijd bij scheiding’ een rol spelen in de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten uit een scheidingsgezin. De analyses worden uitgevoerd over de steekproef gescheiden gezinnen. Allereerst is er een dummy-variabele gemaakt van ‘sekse’ waarbij jongens de waarde ‘1’ kregen en meisjes de waarde ‘0’. De regressieanalyse wordt uitgevoerd over meerdere regressiemodellen. In Model 1, 2, 3 en 4 zijn de variabelen ‘sekse’, ‘leeftijd’, ‘duur sinds scheiding’ en ‘leeftijd bij scheiding’ afzonderlijk zijn onderzocht (allen $\rho \leq .02$). In Tabel 4 zijn de resultaten uit de verschillende modellen weergegeven.

Tabel 4

Regressiemodel externaliserend gedrag bij adolescenten

Variabele	<i>n</i>	<i>SD</i>	<i>B</i>	β	<i>t</i>	ρ	<i>R</i> ²
Model 1 Sekse	637	.50	.19	.22	5.70	.00	.49
Model 2 Leeftijd bij scheiding	227	3.53	-.01	-.14	-2.34	.02	.02
Model 3 Duur sinds scheiding	605	1.34	.04	.12	3.08	.00	.02
Model 4 Leeftijd	637	1.04	.05	.11	2.88	.00	.13
Model 6 Leeftijd bij scheiding	277	3.53	-.01	-.12	-2.08	.04	.08
Leeftijd		1.04	.05	.13	2.28	.02	
Sekse			.14	.20	3.45	.00	
Model 7 Leeftijd	605	1.02	.05	.11	2.81	.00	.08
Sekse			2.05	.24	6.02	.00	
Duur sinds scheiding		1.34	.03	.10	2.61	.01	

Op basis van de onderzochte literatuur werd verwacht dat jongens gemiddeld meer externaliserend gedrag vertonen dan meisjes. In Model 1 verklaart sekse 49% van de variantie van ‘externaliserend gedrag’. Jongens uit gescheiden gezinnen laten significant ($\beta = .22$; $\rho = .00$) meer externaliserend gedrag zien dan meisjes uit gescheiden gezinnen. In Model 2 wordt de relatie tussen ‘leeftijd bij scheiding’ en ‘externaliserend gedrag’ onderzocht. Verwacht

werd dat kinderen die op het moment van scheiding jonger waren meer probleemgedrag laten zien dan kinderen die op het moment van scheiding ouder waren. In dit onderzoek wordt deze hypothese bevestigd. Leeftijd bij scheiding speelt een kleine (2%) maar significante rol in het verklaren van de mate van externaliserend gedrag. Hoe jonger de adolescent was op het moment van de ouderlijke echtscheiding, hoe hoger het gerapporteerde gemiddelde externaliserende gedrag ($\beta = -.14$; $p = .02$). In Model 3 wordt de rol van 'duur sinds scheiding' onderzocht. Verwacht werd dat hoe langer de scheiding geleden is, hoe minder externaliserende problemen de adolescent vertoont. Deze hypothese wordt verworpen. Hoe langer de scheiding geleden is, hoe meer externaliserend gedrag er gerapporteerd wordt ($\beta = .12$; $p = .00$). 'Duur sinds scheiding' speelt een kleine (2%) maar significante rol in het verklaren van de variantie op 'externaliserend gedrag'. In Model 4 wordt onderzocht of de huidige leeftijd van invloed is op de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten uit gescheiden gezinnen. Hierover waren geen verwachtingen geformuleerd. Uit dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat leeftijd 13% van de variantie op 'externaliserend gedrag' verklaart op externaliserend gedrag bij adolescenten uit gescheiden gezinnen. Oudere adolescenten uit gescheiden gezinnen rapporteren meer externaliserend gedrag dan jongere adolescenten ($\beta = .11$; $p = .00$).

Het vijfde model is niet in de tabel opgenomen. In dit model zijn alle vier de bovenstaande variabelen in één model samengevoegd. De resultaten uit Model 5 gaven weer dat 'leeftijd bij scheiding' en 'duur sinds scheiding' tezamen niet significant correleren met 'externaliserend gedrag'. Vervolgens is gekozen om te onderzoeken welk model de verschillen in externaliserend gedrag het beste verklaart. In Model 6 en 7 zijn deze twee variabelen afzonderlijk van elkaar in het model getoetst (zie Tabel 4). Model 7 wordt uiteindelijk gebruikt als best passende model. De significanties van de verschillende variabelen zijn in dit model groter dan in Model 6 waardoor het effect van de variabelen groter is. Tevens is de steekproef van Model 7 groter (resp. $n = 277$; $n = 605$). Zo wordt de betrouwbaarheid verhoogd.

Vervolgens zijn door middel van de 'backward methode' drie interactie effecten onderzocht met de variabelen 'leeftijd', 'sekse' en 'duur sinds scheiding'. Er zijn variabelen aangemaakt voor 'geslacht*duur', 'leeftijd*duur' en 'geslacht*leeftijd'. Deze zijn eerst gezamenlijk in Model 8 toegevoegd en per stuk verwijderd tot het model significant was. Er bleek geen sprake te zijn van enig interactie effect; wat Model 7 definitief maakt. Het effect van geslacht en leeftijd op externaliserend gedrag hang dus niet af van de duur sinds

scheiding. Ook wordt de rol van geslacht op externaliserend gedrag niet beïnvloed door leeftijd.

CONCLUSIE EN DISCUSSIE

Het doel van dit onderzoek was het vaststellen of ouderlijke echtscheiding van invloed is op de mate van externaliserend probleemgedrag bij adolescenten. Vervolgens werd onderzocht of dit verband beïnvloed wordt door de leeftijd bij de echtscheiding, de duur sinds de echtscheiding en huidige leeftijd en sekse van de adolescent. Meer kennis over de gevolgen voor de adolescent van de ouderlijke echtscheiding en samenhangende factoren is van belang gezien het hoge percentage echtscheidingen in Nederland.

Echtscheiding en externaliserend gedrag

Onderzocht is of het meemaken van een ouderlijke echtscheiding de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten beïnvloed. Overeenkomstig de verwachting is in dit onderzoek gevonden dat adolescenten uit gescheiden gezinnen significant meer externaliserend gedrag rapporteren dan adolescenten uit intacte gezinnen. Echtscheiding speelt een rol in het verklaren van externaliserend gedrag bij adolescenten uit gescheiden gezinnen (o.a. Amato, 2001). De effectgrootte van het gevonden verband is echter klein. Dit kan verklaard worden doordat de gemiddelden van de adolescenten uit gescheiden gezinnen zijn vergeleken met die van adolescenten uit intacte gezinnen, waarbij het verschil tussen de groepsgemiddelden klein is. Er is hierbij geen rekening gehouden met de spreiding van de mate van externaliserend gedrag. Het mag worden aangenomen dat er per individu na een ouderlijke echtscheiding persoonlijke risicofactoren gelden waardoor de mate van de problematiek ernstiger wordt (Sun & Li, 2002; Van der Valk, et al., 2005). Factoren die mogelijk een rol spelen in de verklaring van het verschil in externaliserend gedrag bij adolescenten uit gescheiden en intacte gezinnen, zijn bijvoorbeeld het verliezen van contact met de biologische vader of het bestaan van ouderlijk conflict (Hetherington & Stanley-Hagan, 1999; Kelly, 2000).

De gevonden resultaten sluiten aan bij de onderzochte literatuur. Ook Amato (2001) vond een klein maar significant effect voor het verband tussen echtscheiding en externaliserende problemen. Van der Rakt (2011) vond in haar proefschrift dat kinderen uit scheidingsgezinnen meer crimineel gedrag laten zien dan kinderen uit intacte gezinnen. Van Peer (2007) vond in de groep scheidingskinderen een hogere mate van gedragsproblemen. En als adolescente jongen uit een scheidingsgezin heb je twee keer zoveel kans dan een

leeftijdsgenoot uit een intact gezin om delinquent te worden en drugs te gebruiken (Haas, et al., 2004). Van der Rakt (2011) concludeert in haar onderzoek dat er bewijs is voor de 'dynamische theorie' waarbij ervan uitgegaan wordt dat echtscheiding de ontwikkeling van crimineel gedrag bij het kind causaal beïnvloedt. Volgens het dynamische gedachtegoed beïnvloeden bepaalde gebeurtenissen tijdens de levensloop de kans op het plegen van misdaden later in het leven.

Op welke manier echtscheiding en externaliserend gedrag bij adolescenten met elkaar samenhangen kan op basis van dit onderzoek niet worden gesteld. Wat in dit onderzoek wel naar voren is gekomen, is dat zowel agressie als delinquentie significant positief samenhangen met echtscheiding, maar dat het verband van agressie iets sterker is dan dat van delinquentie. In de onderzochte literatuur wordt iets vaker over delinquentie gesproken dan over agressie en komt het ook voor dat er wordt gesproken van de containerbegrippen 'gedragsproblemen' of 'externaliserend gedrag'. Effecten van scheiding worden in de literatuur vooral gevonden op het concept van delinquent gedrag (Coppens, 2010). Doordat er niet consistent gebruik wordt gemaakt van vaste begrippen is het lastig om te controleren of er verschillende effecten zijn voor de concepten 'agressie' en 'delinquentie' in het licht van ouderlijke echtscheiding. Wanneer er gekeken wordt naar de in dit onderzoek gebruikte steekproef is te zien dat de leeftijd van het gros van de respondenten twaalf tot en met zestien jaar is. De zwakte van de samenhang van gezinsstructuur en delinquentie kan te wijten zijn aan de gemiddelde leeftijd in deze steekproef ($M = 13,62$). Delinquent gedrag komt pas tijdens de adolescentie tot uiting waarbij het delinquente gedrag toeneemt naarmate de adolescent ouder wordt (Moffit, 1993; Wicks-Nelson & Isreal, 2009). De verwachting is dat wanneer de gemiddelde leeftijd in deze steekproef hoger was geweest er een sterker effect op delinquentie zou zijn gevonden.

De rol van sekse, leeftijd, duur sinds scheiding en leeftijd bij scheiding

In de tweede onderzoeksvraag is de rol van sekse, leeftijd, duur sinds scheiding en leeftijd bij scheiding bij het verklaren van externaliserend gedrag na echtscheiding onderzocht. Met betrekking tot sekse werd op basis van onderzochte literatuur verwacht dat er kleine verschillen gevonden zouden worden tussen jongens en meisjes uit gescheiden gezinnen. Overeenkomstig deze verwachting is gevonden dat jongens na ouderlijke echtscheiding gemiddeld meer externaliserend gedrag rapporteren dan meisjes na ouderlijke echtscheiding. Op basis van de resultaten uit dit onderzoek kan niet worden vastgesteld of het effect van echtscheiding voor jongens sterker is dan voor meisjes. Een mogelijke verklaring voor de gevonden verschillen in sekse kan zijn dat jongens over het algemeen meer

externaliserend gedrag vertonen dan meisjes (Moffit, 1993), of ze nu uit gescheiden gezinnen komen of niet (Van der Valk, et al., 2005).

Ook de rol van de huidige leeftijd is onderzocht op het externaliserende gedrag bij adolescenten uit gescheiden gezinnen. Hierover waren geen verwachtingen geformuleerd. Uit dit onderzoek komt naar voren dat leeftijd dertien procent van de variantie op externaliserend gedrag verklaart: hoe ouder de adolescent, hoe hoger het gemiddelde externaliserende gedrag. Dit is in overeenstemming met eerder onderzoek (Pagani, et al., 1998; Van der Rakt, 2011; Van der Valk, 2005) waaruit blijkt dat het ontwikkelingstraject voor externaliserend gedrag voor kinderen uit gescheiden gezinnen niet anders is als dat voor kinderen uit intacte gezinnen. Externaliserende gedragingen nemen in de adolescentie toe en in de volwassenheid weer af (Moffitt, 1993).

Vervolgens zijn zowel de duur sinds de scheiding als de leeftijd op het moment van scheiding in het kader van externaliserend gedrag bij adolescenten na ouderlijke scheiding onderzocht. Beide variabelen gaven significante uitkomsten, waarmee hun relatie met externaliserend gedrag is vastgesteld. Belangrijk is het te vermelden dat de duur sinds scheiding eigenlijk een vergelijkbare maat is als de leeftijd bij scheiding en wanneer één van de twee gegeven is de ander kan worden berekend (D'Onofrio, et al., 2006).

Met betrekking tot de rol van leeftijd op het moment van ouderlijke echtscheiding en het tonen van de mate van externaliserend gedrag op latere leeftijd was de literatuur niet eenduidig. Enkele onderzoeken vonden dat jonge kinderen na ouderlijke echtscheiding meer gedragsproblemen laten zien (Lansford et al., 2006; Spruijt & Duindam, 2005). In dit onderzoek wordt steun gevonden voor de verwachting dat jonge kinderen in vergelijking met kinderen die op het moment van scheiding ouder waren, meer externaliserend gedrag vertonen. Hoe jonger de adolescent was op het moment van de scheiding, hoe hoger het gemiddelde externaliserende gedrag. Wat betreft de duur sinds scheiding werd verwacht dat het externaliserende gedrag over tijd zou afnemen: hoe korter de scheiding geleden is, hoe meer externaliserend gedrag er wordt waargenomen. De resultaten uit dit onderzoek zijn niet in lijn met deze verwachting: hoe langer de scheiding geleden is, hoe meer externaliserend gedrag er wordt gerapporteerd.

Zoals zojuist is besproken zijn de duur sinds scheiding en de leeftijd bij scheiding een vergelijkbare maat. Mogelijke verklaringen uit de literatuur kunnen voor beide variabelen gelden; immers, hoe langer geleden de scheiding, hoe jonger het kind was. De resultaten uit dit onderzoek laten zien dat er bij adolescenten na echtscheiding een hogere mate van externaliserend gedrag wordt gevonden wanneer zij op het moment van echtscheiding jonger

waren en de scheiding langer geleden is. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat jonge(re) kinderen nog niet voldoende cognitieve vermogens hebben om te begrijpen wat er in de gezinssituatie gebeurt (Lansford, 2009; Simons, Lin, Gordon, Conger, & Lorenz, 1999). De resultaten uit dit onderzoek komen ook overeen met dat van Storks en collega's (2005). Zij vonden dat de ervaren problemen na ouderlijke echtscheiding in de adolescentie toenemen. Dit onderzoek betrof echter geen externaliserend gedrag, maar meer internaliserende gedragingen. Ook Van der Valk en collega's (2005) rapporteren over (de mogelijkheid van) het toenemen van problemen na ouderlijke echtscheiding, echter ook hier betreft het meer het geheel welbevinden. Hierbij wordt de theorie van het 'sluimer effect' (sleeper effect) van Wallerstein en collega's (2000; zoals geciteerd in Van der Valk, et al., 2005) aangehaald, waarbij problemen pas na enige tijd zichtbaar worden (Coltrane & Adams, 2003). Van een sluimer effect is pas sprake wanneer er in eerste instantie sprake is van aanpassing en de problemen pas op een later moment zichtbaar worden. In dit onderzoek is niet onderzocht vanaf welke leeftijd of vanaf welk moment in tijd na de scheiding de externaliserende problemen toenemen. Mogelijk is er in dit onderzoek meer sprake van een accumulatie van gebeurtenissen die hun weerslag hebben op het vergroten van het externaliserende gedrag bij adolescenten uit scheidingsgezinnen (Amato, 1993). Over tijd kan de scheiding een negatieve kettingreactie ('negatieve chain reactions') op gang brengen wat vele risicofactoren voor de ontwikkeling met zich meebrengt (Rutter, 1999). Er ontstaat een opeenstapeling van stressvolle gebeurtenissen tijdens en na de scheiding die een blijvende impact op het leven van het kind blijven houden. Dit wordt ook wel het 'cumulatieve stress perspectief' genoemd (Van der Valk & Spruijt, 2004). Voorbeelden hiervan zijn conflicten tussen de ouders, verhuizing, het verliezen van contact met de andere ouder (meestal de vader), het gaan naar een andere school of verminderde financiële middelen (Amato & Booth, 1996; Carr, 2006; Van der Valk & Spruijt, 2004). Een mogelijke verklaring voor de toename van het externaliserende gedrag in de adolescentie zou het gebrek van ouderlijke controle kunnen zijn waardoor adolescenten meer hun eigen gang kunnen gaan op straat (Lansford, 2009).

Tot slot zijn er in dit onderzoek geen interactie-effecten gevonden met betrekking tot bovenstaande variabelen. Het effect van geslacht en leeftijd op externaliserend gedrag na ouderlijke echtscheiding hangt niet af van de duur sinds scheiding en de rol van geslacht op externaliserend gedrag na ouderlijke echtscheiding wordt niet beïnvloed door de huidige leeftijd.

Sterke kanten, beperkingen en aanbevelingen

De sterke kanten van dit onderzoek zijn allereerst de grootte van deze steekproef. Dit onderzoek is van waarde wegens het grote aantal respondenten en de hoge betrouwbaarheid van de uitkomsten. Hiermee is niet alleen de interne validiteit gewaarborgd. Door het gebruik van een grote steekproef zijn kleine effecten aan het licht gekomen die eerder met kleinere steekproeven nog niet zijn gevonden. De resultaten uit dit onderzoek met betrekking tot de duur sinds scheiding en de leeftijd bij scheiding bieden aanvulling op de huidige literatuur die over deze onderwerpen nog geen of onduidelijke uitspraken kon doen. Tot slot is de data op systematische wijze verzameld waardoor tevens de externe validiteit is gewaarborgd.

Dit onderzoek heeft enkele beperkingen. Allereerst is er in dit onderzoek sprake van een niet heterogene steekproef: de verhouding tussen adolescenten uit intacte en gescheiden gezinnen was niet gelijk. Aanbevolen wordt om bij vervolgonderzoek een meer heterogene steekproef te gebruiken waarbij het aantal gescheiden en intacte gezinnen gelijk is. Ten tweede is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van een zelfrapportage lijst bij het verzamelen van de data. Zelfrapportage lijsten zijn gevoelig voor sociale wenselijkheid, wat de betrouwbaarheid van dit onderzoek kan beïnvloeden en het verband wellicht vergroot. Vervolgonderzoek zou de betrouwbaarheid kunnen vergroten door meerdere informanten te bevragen (Zwirs, Burger, Buitelaar & Schulpen, 2006). Tevens is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van een verkorte versie van de DIAS. Ondanks dat de betrouwbaarheid van deze samengestelde schaal goed is, ontbreekt er door het weglaten van items belangrijke (aanvullende) informatie. Vervolgonderzoek zou meer specifieke conclusies kunnen trekken op het verschil tussen deze twee concepten door deze naar diverse kenmerken uit te splitsen. Ten vierde is er in dit onderzoek bij de analyses naar de rol van leeftijd, sekse, duur sinds scheiding en leeftijd bij scheiding enkel gebruik gemaakt van de steekproef gescheiden gezinnen. Vervolgonderzoek zou bijvoorbeeld kunnen vaststellen of de ouderlijke echtscheiding een extra negatief effect heeft op jongens vergeleken met meisjes, door ook de intacte gezinnen bij de analyses te betrekken. Daarnaast zou in vervolgonderzoek gekeken kunnen worden naar de invloed van mogelijke mediators en andere moderators.

Implicaties voor de praktijk

Het feit dat uit dit onderzoek bleek dat de leeftijd bij scheiding een rol speelt in het verklaren van de mate van externaliserend gedrag bij adolescenten, zou kunnen duiden op voordelen van het langer bij elkaar blijven van ouders totdat het kind ouder is. Echter kunnen hier geen uitspraken over worden gedaan, daar het behouden van een 'slecht huwelijk' weer

andere risico's voor het kind met zich mee kan brengen (Emery, 2009; Hetherington, 1999). Door verder te onderzoeken welke factoren nog meer samenhangen met ongunstige uitkomsten voor kinderen en adolescenten na ouderlijke echtscheiding, kan er effectiever preventief en curatief worden ingegrepen. De ontwikkeling van psycho-educatie voor ouders en de ontwikkeling van effectieve interventies voor behandeling zijn belangrijk om de gevolgen van echtscheiding te kunnen bestrijden. Om dit te kunnen doen zullen de hulpverleners van nu meer kennis en vaardigheden, of eigenlijk, meer bewustwording moeten ontwikkelen over de gevolgen van ouderlijke echtscheiding voor het kind of de adolescent. Uit het rapport Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg (NJI, 2011) blijkt namelijk dat hulpverleners niet zijn ingespeeld in het betrekken van een echtscheiding bij het hulpverleningsproces. Pas wanneer de invloed van een ouderlijke echtscheiding wordt (h)erkend, kan men het kind ondersteunen in het aanpassen aan de nieuwe situatie. Hulpverleners moeten alert zijn voor de gevolgen van een echtscheiding, zelfs als deze vele jaren geleden heeft plaats gevonden. Immers, de echtscheiding van je ouders blijft voor altijd op je Curriculum Vitae staan.

LITERATUUR

- Amato, P. R. (1993). Children adjustment to divorce – Theories, hypotheses and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 55(1), 23-38. doi: 10.2307/352954
- Amato, P. R. & Booth, A. (1996) A prospective study of divorce and parent-child relationships. *Journal of Marriage and the Family*, 58(2), 356-365. doi: 10.2307/35350
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62(4), 1269-1287. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15(3), 355-370. doi: 10.1037//0893-3200.15.3.355
- Amato, P. R. (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation. *Future of Children*, 15(2), 75-96. doi: 10.1353/foc.2005.0012
- Amato, P. R. (2010). Research on Divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650-666. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x
- Amato, P. R., Kane, J. B., & James, S. (2011). Reconsidering the "Good Divorce". *Family Relations*, 60(5), 511-524. doi: 10.1111/j.1741-3729.2011.00666.x

- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A metaanalysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46. doi: 10.1037/0033-2909.110.1.26
- Baerveldt, C., Van Rossem, R., & Vermande, M. (2003). Pupil's delinquency and their social networks. A test of some network assumptions of the ability and inability models of delinquency. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 39(2), 107-125
- Brown, S. L. (2006). Family structure transitions and adolescent well-being. *Demography*, 43(3), 447-461. doi: 10.1353/dem.2006.0021
- Burt, S. A., Barnes, A.R., McGue, M., & Iacono, W.G. (2008). Parental divorce and adolescent delinquency: Ruling out the impact of common genes. *Developmental Psychology* 44(6), 1668-1667. doi: 10.1037/a0013477
- Carr, A. (2006). *The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology. A Contextual Approach* (2nd ed.). Hove, East Sussex: Routledge.
- Centraal Bureau voor Statistiek. (2010). *Huwelijksonbindingen; door echtscheiding en door overlijden*. CBS.
- Centraal Bureau voor Statistiek. (2011). *Echtscheiding; leeftijdsverschil, kinderen, geboorteland, huwelijksduur*. CBS.
- Cherlin, A. J., Furstenberg, F. F., Chaselansdale, P. L., Kiernan, K. E., Robins, P. K., Morrison, D. R., & Teitler, J. O. (1991). Longitudinal-studies of effects of divorce on children in Great-Britain and the United-States. *Science*, 252(5011), 1386-1389. doi: 10.1126/science.2047851
- Coltrane, S., Adams, M. (2003). The social construct of the divorce 'problem': Morality, child victims, and the politics of gender. *Family Relations*, 52(4), 363-372. doi: 10.1111/j.1741-3729.2003.00363.x
- Coppens, E. (2010). *Leidt opgevoed worden in een eenoudergezin tot een grote risico op gedragsproblemen bij jongeren tussen 12 en 18 jaar?* (Master thesis). Vrije Universiteit Brussel, augustus 2010.
- D'Onofrio, B. M., Turkheimer, E., Emery, R. E., Slutske, W. S., Heath, A. C., Madden, P. A., Martin, N. G. (2006). A genetically informed study of the processes underlying the association between parental marital instability and offspring adjustment. *Developmental Psychology*, 42(3), 286-499. doi: 10.1037/0012-1649.42.3.486
- Emery, C. R. (2009). Stay for the children? Husband violence, marital stability, and children's behavior problems. *Journal of Marriage and Family*, 71(4), 905-916. doi: 10.1111/j.1741-3737.2009.00643.x

- Haas, H., Farrington, D. P., Killias, M., & Sattar, G. (2004). The impact of different family configurations on delinquency. *British Journal of Criminology*, *44*(4), 520-532. doi: 10.1093/bjc/azh023
- Hetherington, E. M., Bridges, M., & Insabella, G. M. (1998). What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist*, *53*(2), 167-184. doi:10.1037//0003-066X.53.2.167
- Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, *40*(1), 129-140. doi: 10.1017/s0021963098003394
- Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, *39*(8), 963-973. doi: 10.1097/00004583-200008000-00007
- Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations*, *52*(4), 352-362. doi: 10.1111/j.1741-3729.2003.00352.x
- Krohn, M. D., Hall, G. P., & Lizotte, A. J. (2009). Family Transitions and Later Delinquency and Drug Use. *Journal of Youth and Adolescence*, *38*(3), 466-480. doi: 10.1007/s10964-008-9366-8
- Lansford, J. E. (2009). Parental Divorce and Children's Adjustment. *Perspectives on Psychological Science*, *4*(2), 140-152. doi: 10.1111/j.1745-6924.2009.01114.x
- Lansford, J. E., Malone, P. S., Castellino, D. R., Dodge, K. A., Pettit, G. S., & Bates, J. E. (2006). Trajectories of internalizing, externalizing, and grades for children who have and have not experienced their parents' divorce or separation. *Journal of Family Psychology*, *20*(2), 292-301. doi: 10.1037/0893-3200.20.2.292
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial-behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, *100*(4), 674-701. doi: 10.1037/0033-295x.100.4.674
- Nederlands Jeugd instituut (NJI) (2011). *Jaarverslag 2010. Richtlijnontwikkeling Jeugdzorg*. Gedownload van www.nji.nl/richtlijnontwikkeling
- Pagani, L., Tremblay, R. E., Vitaro, F., Kerr, M., & McDuff, P. (1998). The impact of family transition on the development of delinquency in adolescent boys: A 9-year longitudinal study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *39*(4), 489-499. doi: 10.1017/s0021963098002200
- Pommer, E., Van Kemper, H., & Sadiraj, K. (2011). *Jeugdzorg in groeifase. Ontwikkelingen*

- in gebruik en kosten van de jeugdzorg*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Robbers, S. C. C., Bartels, M., Van Beijsterveldt, C. E. M. T., Verhulst, F. C., Huizink, A. C., & Boomsma, D. L. (2011). Pre-divorce problems in 3-year-olds: a prospective study in boys and girls. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, *46*(4), 311-319. doi:10.1007/s00127-010-0199-x
- Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. *Journal of Family Therapy*, *21*(2), 119-144. doi: 10.1111/1467-6427.00108
- Sentse, M., Ormel, J., Veenstra, R., Verhulst, F. C., & Oldehinkel, A. J. (2011). Child Temperament Moderates the Impact of Parental Separation on Adolescent Mental Health: The TRAILS Study. *Journal of Family Psychology*, *25*(1), 97-106. doi: 10.1037/a0022446
- Simons, R., Lin, K. H., Gordon, L., Conger, R., & Lorenz, F. (1999). Explaining the higher incidence of adjustment problems among children of divorce compared with those in two parent families. *Journal of Marriage and the Family*, *60*, 1020-1033. doi: 10.2307/354021
- Singendonk, K., & Meesters, G. (2002). Kind en echtscheiding. Een ontwikkelingspsychologisch perspectief. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Sourander, A., & Helstela, L. (2005). Childhood predictors of externalizing and internalizing problems in adolescence - A prospective follow-up study from age 8 to 16. *European Child & Adolescent Psychiatry*, *14*(8), 415-423. doi: 10.1007/s00787-005-0475-6
- Spruijt, E. (2009). *Kinderen en Echtscheiding*. State-of-the-Art 2009, thema Opvoeding. In opdracht van NWO. Gedownload van www.nwo.nl
- Spruijt, E., & Duindam, V. (2004). Jongens en jonge mannen na ouderlijke scheiding. *Pedagogiek*, *24*(1), 72-82.
- Spruijt, E., & Duindam, V. (2005). Problem behavior of boys and young men after parental divorce in the Netherlands. *Journal of Divorce & Remarriage*, *43*(3/4), 141-155. doi:10.1300/J087v43n03_08
- Storksén, I., Roysamb, E., Holmen, T. L., & Tambs, K. (2006). Adolescent adjustment and well-being: Effects of parental divorce and distress. *Scandinavian Journal of Psychology*, *47*(1), 75-84. doi: 10.1111/j.1467-9450.2006.00494.x
- Storksén, I., Roysamb, E., Moum, T., & Tambs, K. (2005). Adolescents with a childhood experience of parental divorce: a longitudinal study of mental health and adjustment. *Journal of Adolescence*, *28*(6), 725-739. doi: 10.1016/j.adolescence.2005.01.001

- Sun, Y. M. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and Family*, 63(3), 697-713. doi: 10.1111/j.1741-3737.2001.00697.x
- Sun, Y., & Li, Y. (2002). Children's well-being during parents' marital disruption process: A pooled time-series analysis. *Journal of Marriage and Family*, 64, 472-488. doi:10.1111/j.1741-3737.2002.00472.x
- Van der Rakt, M. (2011). *Two generations of crime; The intergenerational transmission of criminal convictions over the life course*. Academisch proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen. Nederland.
- Van der Valk, I., & Spruijt, E. (2004). De gevolgen van echtscheiding voor kinderen. JOOK, Jaarboek voor Ontwikkelingspsychologie, Orthopedagogiek en Kinderpsychiatrie, 6, 324-342.
- Van der Valk, I., Spruijt, E., De Goede, M., Maas, C., & Meeus, W. (2004a). Gezinsstructuur en internaliserend en externaliserend probleemgedrag van adolescenten en jongvolwassenen. Een longitudinaal groeicurveonderzoek. *Kind en Adolescent*, 25, 92-100. doi: 10.1007/BF03060910
- Van der Valk, I., Spruijt, E., De Goede, M., Meeus, W., & Maas, C. (2004b). Marital status, marital process, and parental resources in predicting adolescents' emotional adjustment: A multilevel analysis. *Journal of Family Issues*, 25(3), 291-317. doi: 10.1177/0192513X03257429
- Van der Valk, I., Spruijt, E., De Goede, M., Maas, C., & Meeus, W. (2005). Family structure and problem behavior of adolescents and Young adults: A growth-curve study. *Journal of Youth and Adolescence*, 34(6), 533-546. doi: 10.1007/s10964-005-8841-8
- Van Peer, C. (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. SVR-Studie 2007/1. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Wicks-Nelson, R., & Israel, A. C. (2009). *Abnormal child and adolescent psychology* (7th ed.). New Jersey: Pearson Education.
- Zwirs, B. W. C., Burger, H., Buitelaar, J. K., Schulpen, T. W. J. (2006). Ethnic differences in parental detection of externalising disorders. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 15, 418-426. doi: 10.1007/s00787-006-0550-7